

Jesuiidipreester ida ja lääne vahel. 130 aastat Eduard Profittlichi sünnist

Piret Lotman*

Tänavu 11. septembril möödus 130 aastat päevast, mil Birresdorfis Reinimaal sündis Eduard Profittlich, esimene reformatsioonijärgne katoliku kiriku piiskop Eestis. Piiskopi kohuseid jõudis ta täita vaevalt viis aastat – 1936. aasta 27. detsembrist kuni vangistamiseni 27. juunil 1941. Eduard Profittlich suri 22. veebruaril 1942 Venemaal Kirovi vanglas. Seni on kõige põhjalikumalt Profittlichi elu ja tegevust käsitlenud eesti katoliikluse uurija Lambert Klinke.¹ Eesti keeles on Klinkelt sel teemal ilmunud artikkel ajakirjas Akadeemia.² Eestikeelne on ka Marge Paasi koostatud lühiülevaade piiskopi elukäigust ja kutsumusest.³

Kuidas siiski juhtus, et Saksamaa katoliiklikus taluperes sündinud poisi elu kõige tähendusrikkamad aastad möödusid jahedas luterlikus Eestis? Ja surm saabus veel kaugemal – jäisel Venemaal? Järgneva kirjatöö keskmes on Profittlichi tegevus jesuiidipreestrina, allikadena on lisaks mainitud väljaannetele kasutatud tema kuukirjas Kiriku Elu ilmunud artikleid ning dokumente Eesti Rahvusrhiivist (ERA ja EAA) ja Rooma-katoliku kiriku Peeter-Pauli koguduse arhiivist.

Põhikooli lõpetas Eduard naaberküla Leimersdorfi koolis 1904. aastal. Koolivennad on teda mäletanud kui rõõmsameelset kamraadi, kes suutis igale probleemile lahenduse leida. Vaimuliku kutsumusele pühenduda otsustas ta ilmselt juba varases teismeeas, sest õpingute jätkamiseks aitas teda valmistuda Leimersdorfi koguduse preester. 1912. aastal sooritas Eduard Profittlich küpsuseksamid Linzi kuninglikus gümnaasiumis ning aasta hiljem sidus end vanemate vastuseisust hoolimata Jesuiitide orduga. Tavaliselt põhjendatakse tema jesuiidiks saamise soovi vanema venna Peteri eeskujuga, kes sel ajal teenis misjonärina Brasiilias.⁴ Profittlichi hilisema tegevuse ja kirjatööde põhjal võib siiski arvata, et pigem võis see olla sisemine äratundmine. Nii tulevase piiskopi distsiplineeritud ja diplomaatiline loomus kui ka ratsionaalne intellekt ja ladus väljendusoskus olid isiksuseomadused, mida Jesuiitide ordu liikmetelt eeldati.

Jesuiitide ordu eduka tegutsemise võtmeks oli hea hariduse pakkumine ordu tegutsemispiirkonnas, mis eeldas loomulikult orduliikmete enda kõrget haridustaset. Jesuiidiks valmistumine algas kahe novitsiaastaga, millele järgnes aasta või kaks noorukiaega (*juniorate*) koos kirjandusõpingutega. Seejärel pidi tulevane jesuiit omandama kolme aasta jooksul teaduskraadi mõnes ilmalikus ülikoolis. Alles siis oli ta küps nelja-aastaseks teoloogiastuudiumiks,

* Piret Lotman (1950), ThD, vanemteadur, Eesti Rahvusraamatukogu, Tõnismägi 2, 10122 Tallinn, piret.lotman@nlib.ee

¹ L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942. Ulm: Gerhard Hess Verlag, 2000.

² L. Klinke. Peapiiskop Eduard Profittlich. Elu ja saatus. – Akadeemia 2002, nr. 2, lk. 288–297.

³ Peapiiskop Eduard Profittlich. 1890–1942. Koost. Marge Paas. Tallinn: SJ, Rooma-Katoliku Kiriku Peeter-Pauli kogudus, 2020.

⁴ L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942, lk. 30.

Eduard Profittlich. Repro

millest kolmandal ta tavaliselt ordineeriti. Ettevalmistus orduks astumiseks lõppes tertsiadi aastaga, mille lõpul võis ta anda jesuiidivande.⁵ Eduard Profittlichi haridustee nii sujuvalt ei kulgenud, tavapärase õppekorralduse katkestas Esimene maailmasõda. Noviitsiaega alustas Profittlich 1913. aasta 1. aprillil Saksa piiril asuva Hollandi väikelinna Heerenbergi seminaris ning 20. septembril 1914 saadeti ta edasi Valkenburgi Püha Ignatiuse kolledžisse. 1916. aasta 4. jaanuaril ordineeris piiskop Hermann Döring ta Trieri toomkirikus subdiakoniks.⁶ Abivaimulikust sai aga kuni sõja lõpuni hoopis arsti abiline Saksa sõjaväehaiglas Belgia piiri lähedal Põhja-Prantsusmaal Denainis.⁷ Pärast sõda jätkas Profittlich õpinguid Valkenburgis ning 1922. aasta märtsis pühitseti ta Kölni toomkirikus diakoniks ja sama aasta augustis preestriks. Esimese missa pühitsetes Profittlich 30. augustil oma kodus Püha Stefanuse kirikus Leimersdorfis.⁸

Missa Leimersdorfis oli vaid südamlük

kummardus kodukogudusele – selleks ajaks oli Profittlich juba tõenäoliselt teinud otsuse, mis määras tema ülejäänud elu. Sama aasta 10. juulil kutsus paavst Pius XI kogu maailma katoliiklasi üles tegema annetusi näljast ja malaariaepideemiast vaevatud Venemaa laste heaks. Paavsti läkitus läks hinge 292 miljonile katoliiklasele, kellelt koguti kaks miljonit dollarit.⁹ Nälgivate laste abistamisest kirikupea arvates ei piisanud, Vatikanil oli kavas toetada ka surve all olevat vene kirikut vaimulike misjoni saatmisega Venemaale. Septembris usaldas paavst idakiriku tundmaõppimiseks 1917. aastal asutatud katoliikliku kõrgkooli Pontificio Istituto di Studi Orientali jesuiitidele. Kooli president, Pius XI usaldusalune jesuiit Michel d'Herbigny ei näinud Venemaale jesuiitide saatmiseks ühtki takistust.¹⁰

Juba samal kuul avaldas Eduard Profittlich soovi selle misjoniga liitumiseks. Misjoniks valmistus Profittlich Krakówi ülikoolis, kus ta 1923. aasta juunis kaitses *cum laude* filosoofiadoktori kraadi ning järgmise aasta juulis teoloogiadoktori kraadi.¹¹

Jesuiitide ordu ja Venemaa

Jesuiitide Venemaa-misjoni kava ei küpsenud emotsionaalsel pinnal, sellel olid ajaloolised juured ja teoloogiline põhjendus. Esimene Moskva võimuga suhelnud jesuiit oli Antonio Possevino, kellele paavst Gregorius III usaldas 1582. aastal relvarahu läbirääkimiste vahendamise Ivan IV ja Poola kuninga Stefan Báthory vahel. Rahu sõlmimine õnnestus, kuid mitte

⁵ C. Hollis. The Jesuits. A History. New York: The Macmillan Company, 1968, lk. 119, 75.

⁶ L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942, lk. 30.

⁷ Täna selle täpsustuse eest piiskop Philippe Jourdani.

⁸ L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942, lk. 31.

⁹ H. Stehle. Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975. München, Zürich: P. Piper & Co. Verlag, 1975, lk. 53.

¹⁰ *Ibid.*, lk. 96–98.

¹¹ L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942, lk. 31.

Possevino missiooni delikaatsem osa, milleks oli pinna ettevalmistamine katoliku kiriku ja vene õigeusu kiriku uniooni loomiseks.¹²

Kristliku lääne- ja idakiriku ühendamise ideest ei loobunud jesuiidid kaugema eesmärgina ka järgnevatel sajanditel. Esmase ülesandena nägi nende strateegia ette jesuiitlike haridus-asutuste loomise Venemaal. Esimene jesuiitide kolleegium asutati Moskvas 1698. aastal, kuid 1719. aastal saatis Peeter I jesuiidid Venemaalt välja. Uue võimaluse said jesuiidid alles Katariina II valitsemisajal (1762–1796), mil pärast Poola jagamist sattus Venemaa territooriumile umbes 800 000 katoliiklast. Keisrinna soovis integreerida katoliiklased Vene ühiskonda ning kuna ta hindas kõrgelt jesuiitide haridustegevust, lubati riiki ligi 200 jesuiiti. Sel perioodil asutati Venemaal 20 jesuiitide kolleegiumi.¹³ Jesuiitide misjonitegevus oli Poolas edukam kui kuskil mujal Euroopas. Valdaval osal Poola ja Leedu aladest järgisid nad ladina liturgiat, kuid kaugemal idas, paremkalda Ukrainas ja Valgevenes kasutasid jesuiidid oma misjonitöös uniaadikiriku idariitust.¹⁴ Idariitus võeti kasutusele pärast aastat 1596, mil Ukraina ja Valgevene õigeusu kiriku pea sõlmisid Rooma katoliku kirikuga Bresti uniooni.¹⁵ 1774 loodi Valgevene katoliiklik piiskopkond keskusega Mogiljovis, mis 1782. aastal sai peapiiskopkonna staatuse ning selle alla kuulusid ka Eesti- ja Liivimaa väiksed, peamiselt Poola sõjaväe- ja tsiviilteenistujate katoliiklaste peredest koosnevad kogudused.¹⁶

Katariina II valitsemisajal oli jesuiitidel lubatud tegutseda Ukrainas ja Valgevenes, kuid neil oli keelatud õigeusklike mõjutamine. Seevastu Katariina troonijärglane Paul I (1796–1801) oli huvitatud Vene Õigeusu Kiriku unioonist Roomaga. Tema valitsemisajal saavutasid jesuiidid Venemaal positsiooni, millist neil polnud ei varem ega hiljem. Paul I mõrvamise järel troonile tulnud Aleksander I (1801–1825) nende suhtes enam nii tolerantne ei olnud, kuid jesuiitidel oli lubatud misjonitegevus volgasakslaste juures, Kaspia mere ääres ning Siberis.¹⁷ Aleksander I soovis eraldada Venemaal tegutsevad jesuiidid ordust ja allutada nad enda mõjuvõimule. Ka temal oli kristlike kirikute ühendamise soov, kuid erinevalt isast nägi ta ennast selle kiriku peana.¹⁸ Pärast Napoleoni sõdu muutus nii poliitiline olukord kui ka keisri suhtumine jesuiitidesse: 13. märtsil 1820 saadeti nad Venemaalt välja.¹⁹

Nikolai I ja paavst Gregorius XVI kohtumisel keisri Rooma visiidi ajal 1845. aastal sillutati teed suhete parandamisele, kuid need halvenesid järsult pärast 1863. aasta Poola ülestõusule järgnenud repressioone. Järgmine paavst, 1846. aastal ametisse asunud Pius IX pidas juba oma esimeses, maailma Venemaal arenevate revolutsiooniliste liikumiste eest hoiatavas entsüklikas *Qui Pluribus* silmas kommunismiohtu.²⁰

Usuvabaduse, küll vaid üriikeseks ajaks, andis Venemaale Veebruarirevolutsioon. Vatikan nägi selles uut võimalust katoliiklikuks misjoniks, kuid kindlat strateegiat selleks ei olnud. Oktoobrirevolutsiooni järel sai Venemaast usuvaenulik riik, kus kiusati taga iseäranis õigeusklikke. Katoliiklastes nägi noor Nõukogude valitsus tsaarivalitsuse ohvreid ning neisse suhtuti

¹² L. Tretjakewitsch. Bishop Michel d'Herbigny SJ and Russia. A Pre-Ecumenical Approach to Christian Unity. Das östliche Christentum. Neue Folge, Band 39. Würzburg: Augustinus Verlag, 1990, lk.14–15.

¹³ C. Hollis. The Jesuits, lk.16

¹⁴ R. Butterwick-Pawlikowski. Jesuits and Former Jesuits in the Polish-Lithuanian Commonwealth, c. 1750–1795. – Jesuit Survival and Restoration. A Global History 1773–1900, ed. by Robert A. Maryks and Jonathan Wright. E-Book, Brill: 2014, lk. 51–55.

¹⁵ J.-P. Himka. Religion and nationality in western Ukraine: the Greek Catholic Church and Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900. Montreal : Ithaca : McGill-Queen's University Press, 1999, lk. 6.

¹⁶ Vt. selle perioodi kohta lähemalt: L. Kõiv. Katoliku koguduse loomine. – Tallinna ajalugu III. 1710–1917. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2019, lk. 252–254; T. Abiline. Rooma-katoliiklus – Eesti kiriku- ja religioonilugu. Õpik kõrgkoolidele. Tartu: Tartu Ülikool, 2018, lk. 271–272.

¹⁷ C. Hollis. The Jesuits, lk. 17–18.

¹⁸ *Ibid.*, lk. 184.

¹⁹ L. Tretjakewitsch. Bishop Michel d'Herbigny SJ and Russia , lk. 17–18.

²⁰ H. Stehle. Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975, lk.17.

esialgu leebemalt.²¹ Kodusõja ajal suhtumine muutus ning nii ideoloogilistel kui ka poliitilistel põhjustel käsitati katoliku kirikut Nõukogude riigi ühe peamise vaenlasena.²²

Püha Tooli Venemaa-poliitikas oli määrav Vatikani raamatukoguhoidja Achille Ratti, tulevase paavst Pius XI nimetamine Poola ja Leedu apostellikuks visitaatoriks. Pärast seda kui Vatikan tunnustas Poola iseseisvust sai Rattist täieõiguslik nuntsius ning tema vastutus- alasse kuulusid ka Venemaad ümbritsevate riikide katoliku kogudused. Nõukogude-Poola sõja ajal (1919–1920) Ratti Varssavist ei lahkunud, sel ajal kogetu kujundas tema suhtumise kommunismi kui kristliku tsivilisatsiooni suurimasse ohtu. Poola perioodist pärineb ka Pius XI veendumus, et lõhe ortodoksi ja katoliku kiriku vahel on ületatav.²³

Püha Tool mõistis, et kahe kiriku ühendamine ei ole kiiresti teostatav, see võib nõuda sajandeid, kuid parasjagu nägi ta unikaalset võimalust vähemalt kahe kiriku vaheliseks dialoogiks. Dialoog oli küll võimalik vaid Vene Õigeusu Kirikuga emigratsioonis, sest Nõukogude Venemaale 1920. aastail enam katoliiklasi ei lubatud. Siit ka kirikute ühendamise peaideoloogi Michel d'Herbigny huvi luterliku Eesti vastu, kus oli küll vähe katoliiklasi, kuid arvestatav Vene õigeusu kogudus. Tema ettepanekul saadeti Eestisse Vene misjoniga ühinenud saksa jesuiit Eduard Profittlich, kel oli juba märkimisväärne kogemus tööks Poola kogudustega.²⁴ Pärast kõrgkooli studiumi oli Profittlich sooritanud tertsiaadi Sileesias Czecho-wice-Dziedzices ning töötanud seejärel Lõuna-Poolas Saksamaa piiri lähedal Opoles. 1928. aasta märtsis kutsuti ta Hamburgi Püha Ansgari koguduse kaplaniks kohustusega kanda hoolt poolakatest koguduseliikmete hingehoiu eest. Hamburgis andis ta 2. veebruaril 1930 oma mungatöötuse. Sama aasta talve hakul kinnitati Eduard Profittlich Tallinna katoliku Peeter-Pauli koguduse preestriks.²⁵

Eduard Profittlichi esimesed tööaastad Eestis

Katoliku kiriku järjepidevus Eestis ei olnud katkenud, Mogiljovi peapiiskopkonna loomisest alates hoidsid seda siin elavad poolakad, leedulased ja sakslased. 19. sajandi keskel oli arvukaim Tallinna katoliku kogudus, kuhu lisaks poolakatele kuulus saksa kaupmeeste peresid, sajandi teisel poolel suurenes Narva katoliiklaste kogukond Łódźist ümberasunute arvel.²⁶

1918. aasta 22. septembril taastati Riia katoliiklik piiskopkond, kuhu nüüdsest kuulusid ka Eesti kogudused. Katoliiklaste arv sel ajal vähenes, sest Eesti iseseisvumise järel lahkusid riigist paljud välismaalased.²⁷ 1918. aastast on teada, et suurim, umbes tuhandeliikmeline kogudus oli Tallinnas, Tartu koguduses loendati 643 ja Narva koguduses 450 katoliiklast. Harju- ja Järvamaal ning Rakveres elas mõnikümmend katoliiklast. Peaaegu kaks kolmandikku Eestimaa katoliiklastest olid poolakad, vähem oli leedulasi ja veel vähem sakslasi.²⁸ 1922. aasta rahvaloendusel määratles end katoliiklasena 2536 inimest.²⁹

Eesti katoliku kiriku taas-ülesehitamine algas samuti 1922. aastal, mil paavst Pius XI nimetas jesuiit Antonio Zecchini Eesti apostellikuks visitaatoriks.³⁰ Esimene Eestisse saadetud jesuidipreester, Luxembourgis sündinud Heinrich Werling alustas tööd 1923. aasta sügisel Tartus. Tema vastutusallas olid Lõuna-Eesti katoliiklased ning algul ka Tallinna kogu-

²¹ *Ibid.*, lk. 56–48.

²² D. J. Dunn. *The Catholic Church and Soviet Russia, 1917–1939*. New York & London: Routledge, 2017, lk. 39–41.

²³ W. Teeling. *Pope Pius XI and World affairs*. New York: Frederick A. Stokes, 1937, lk. 30–51.

²⁴ L. Tretjakewitsch. *Bishop Michel d'Herbigny SJ and Russia*, lk. 66, 270.

²⁵ L. Klinke. *Peapiiskop Eduard Profittlich*. Elu ja saatus, lk. 289.

²⁶ T. Abiline. *Rooma-katoliiklus – Eesti kiriku- ja religioonilugu*, lk. 271.

²⁷ *Ibid.*, lk. 272.

²⁸ RA, ERA.2966.1.298, l. 12; RA, ERA.14.1.54. l. 247–266.

²⁹ T. Abiline. *Rooma-katoliiklus – Eesti kiriku- ja religioonilugu*, lk. 272.

³⁰ L. Klinke. *Peapiiskop Eduard Profittlich*. Elu ja saatus, lk. 24–25.

dus. Pool aastat hiljem määrati Tallinna koguduse preestriks Sileesiast pärit ning samuti Jesuiitide ordule kuuluv Josef Kartte.³¹ Eesti katoliku kirikust tol ajal veel õieti rääkida ei saanud. Lõuna-Eesti eri paigus jumalateenistusi pidades ja lapsi ristides kohtus preester Werling katoliku usku peredega, kel paljudel oli katoliiklusest vaid ähmane ettekujutus. Kerge polnud preestril ka jumalateenistuse keele valik. Eesti keelt ei osanud ei tema ega pooled katoliiklased, poola keelest ei saanud aru isegi poolakate lapsed ja saksa keelt valdasid vaid haritud inimesed. Üksnes vene keel oli enamikule arusaadav. Werling tõdes, et selles „keelte ja arusaamiste virvarris on vaimulikutöös vähe meeldivat“, kuid suhtus sellesse leplikult.³²

Tallinna piirkonnas ei olnud arusaam katoliku kiriku toimimisest parem, nagu tunnistab kiriku kolm korda tagasi lükatud registreerimisavaldus.³³ Registreerima kohustas kirikut 1926. aastast kehtima hakkav „Usuühingute ja nende liitude seadus“, mis sisaldas nõude, et usuühingu juhatus peab asuma Eestis ning vaimulikud olema Eesti Vabariigi kodanikud.³⁴

Antonio Zecchini palvel andis Eesti valitsus tegevusloa Heinrich Werlingile Lõuna-Eestis ning Josef Karttele Tallinnas ning Harju-, Saare-, Lääne- ja Virumaal. Tallinna koguduse abipreestrina ja laste õpetajana alustas samal ajal tööd vaid 20-aastane Eesti kodanik Leo Abraitis. Narvas jätkas tööd lätlasest vaimulik Eduard Stephany.³⁵ 16. oktoobril 1926 tegi siseministerium mõõnduse ka Rooma paavsti alluvuses olevatele Tallinna, Tartu ja Narva katoliku kogudustele, lubades neil Eestis tegutseda.³⁶

Josef Kartte, kes oli 1925. aasta märtsis määratud Tallinna koguduse administraatoriks ja dekaaniks, andis sama aasta augustis ustavusvande Eesti Vabariigile.³⁷ Viis aastat hiljem on ta aga otsustanud kodumaale naasta ning nuntsius Zecchini sekretär, Tartu koguduse preester Heinrich Werling esitas valitsusele palve lubada Kartte asemel asuda Tallinna katoliku koguduse preestriks Reinimaal sündinud Eduard Profittlichil. Loa Eestis preestrina töötamiseks andis valitsus Profittlichile 4. detsembril 1930.³⁸

Eduard Profittlich ei võtnud üle mitte üksnes Tallinna koguduse, vaid kogu katoliku kiriku juhtimise Eestis. Kaks kuud pärast tema ametisse nimetamist, 2. veebruaril 1931 asutati Jesuiitide ordu Ida-Saksa provints, kuhu kuulus ka Eesti.³⁹ Ettevalmistusi ordu idapoliitika teostamiseks oli tehtud juba mitu aastat, selle töö viljad avaldusid kiiresti ja konkreetselt.

1931. aasta juunis nimetati Profittlich Eesti apostellikuks administraatoriks.⁴⁰ Juba septembris said tema ettepanekul Lõuna-Eestis töötamiseks loa neli uut preestrit: Austria kodanik Robert Lenzbauer, Poola kodanik Thaddäus Kraus, Saksa kodanik Berard Huber ja nende ilmikust abiline, samuti Saksa kodanik Utto Danner.⁴¹ Uued vaimulikud olid Baieri orduprovintsi kuuluvad kaputsiinid, kes olid end nagu Profittlichki sidunud Vene misjoniga. Nüüdsest jäid kaputsiinide hingehooldusalaks Tartu, Valga, Petseri ja Narva piirkond, jesuiidid tegutsesid Tallinnas, Pärnus ja Rakveres. Sellega seoses toodi preester Werling Tallinna koguduse vaimulikuks.⁴² 1932. aasta 6. mail registreeriti viimaks ka katoliku kirik Eestis.⁴³

Samasse perioodi jääb diplomaatiliste suhete loomine Eesti Vabariigi ja Vatikani vahel. Eesti

³¹ C. Wrembeck. Jesuiidid Eestis 1923–1961. Tartu: Johannes Esto Ühing, 2003, lk. 21–23.

³² *Ibid.*, lk. 36.

³³ RA, ERA.14.11.1008, l. 2–6; RA, ERA.14.11.1009, l. 2–6; RA, ERA.14.11.1011, l. 2–3.

³⁴ Eesti Kirik 1925, nr. 44, november, lk. 348.

³⁵ L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942, lk. 24; RA, ERA.14.1.139, l. 20–22.

³⁶ RA, ERA.31.3.4566, l. 2–4, 64.

³⁷ RA, ERA.14.1.1159, l. 2, 9.

³⁸ RA, ERA.14.1.1564, l. 96–97, 100.

³⁹ C. Wrembeck. Jesuiidid Eestis 1923–1961, lk. 51–52.

⁴⁰ *Ibid.*, lk. 52.

⁴¹ RA, ERA.14.1.1605, l. 73–74.

⁴² L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942, lk. 32–33.

⁴³ RA, ERA.14.11.1012, l. 1–2.

Vabariiki oli Püha Tool *de facto* tunnustanud juba 11. aprillil 1919, *de jure* 10. oktoobril 1921.⁴⁴ Esimeseks Eesti suursaadikuks Püha Tooli juurde määrati 1. juulist 1933 Otto Strandman, kes oli ühtaegu suursaadik Belgias, Prantsusmaal ja Hispaanias. Vatikan omalt poolt pakkus asesuursaadikuks (*chargé d'affaires*) Eduard Profittlich. Välisminister Ants Piip ei pidanud võimalikuks, et sel ajal, kui Eesti on nimetanud saadikuks täievolilise ministri, esindab Vatikani ametis olev preester, olgugi et tuntud ja lugupeetud ning talle isiklikult väga sümpaatne inimene. Diplomaatias tuleb järgida formaalseid reegleid, mille kohaselt saadik peaks olema vähemalt akrediteeritud nuntsius. Läbirääkimiste tulemusena määrati juba septembri algul Püha Tooli asesuursaadikuks Eesti Vabariigi juurde prelaat Antonio Arata.⁴⁵ Tema mitteametlikuks asendajaks nimetas nuntsiatuur Tallinna koguduse ülempreestri Eduard Profittlich.⁴⁶

Suurim muutus oli katoliku kiriku nähtavaks muutumine Eesti ühiskonnas 1930. aastail. Nii kaputsiinid Lõuna-Eestis kui ka jesuiidid Põhja-Eestis keskendusid kristlike usutõdede teadvustamisele siinsetele elanikele nende emakeeles. Kahtlemata kasutasid nad oma praktikas sajandite vältel väljakujunenud metoodikat ning lähtusid ordu juhtkondade instruksioonidest, kuid edu võti peitus kohalike olude tundmises. Eduard Profittlich tunnetas väga kiiresti Eesti eripära ja eestlaste põhiolemust. Erinevalt Werlingist ei käsitanud ta Eestit Venemaa ääremaana. Tema ei arvanud, et „varem või hiljem avaneb Vene piir. Siis lähevad tuhanded eestlased siit Venemaale, selle asemel, et Brasiiliasse minna ja meie läheme koos nendega.“⁴⁷

Eduard Profittlich rajas aluse eesti katoliku kirikule. Eestikeelne katoliiklik palve- ja lauluraamat „Au olgu Jumalale“ ilmus juba 1932. aastal. Eestis tööle asuvate preestrite puhul hindas ta nende eesti keele oskust või suutlikkust seda keelt õppida.⁴⁸ Katoliku vaimulike eestikeelsed jutlused kujunesid sedavõrd menukaks, et neid tulid kuulama teistesegi konfessioonidesse kuuluvad inimesed. Poolehoiust preestritele kõneleb nii uute koguduste rajamine kui ka viljakas noorsootöö kogudustes.⁴⁹ Eesti haritlastele selgitati katoliku kiriku seisukohti 1933. aastal ilmuma hakanud kuukirjas Kiriku Elu.

Vatikan tunnustas Eduard Profittlich'i pingutusi Eesti katoliku kiriku ülesehitamisel tema määramisega piiskopiks 27. novembril 1936. Profittlichist sai esimene reformatsioonijärgne katoliku piiskop Eestis. Pidulikul pühitusmissal kolmandal jõulupühal Tallinna Peeter-Pauli koguduse kirikus osales üle 600 inimese – rohkem poleks väiksesse kirikusse mahtunud. Erakordset sündmust filmiti ning kajastati päevalehtedes. Järgmisel päeval toimus vastse piiskopi auks riigivanema vastuvõtt Toompea lossis.⁵⁰

Katoliku kirik oli leidnud oma koha Eesti ühiskonnas. Kuid millised suhted olid katoliku kirikupeal teiste konfessioonide, eriti apostelliku õigeusu kiriku esindajatega? Kas ennast vaikselt, kuid kindlalt kehtestav katoliiklus oli leidnud ühise keele õigeusklikega, nagu Vatikani esialgne kava ette nägi?

Uniaadikiriku ideest kristlaste solidaarsuseni

Uue strateegia katoliku ja Vene Õigeusu Kiriku ühendamiseks otsustas Pius XI kasutusele võtta 1925. aastal. Selleks tuli Venemaa piiriäärsetel aladel, kus elas palju õigeusklikke,

⁴⁴ L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942, lk. 46–47.

⁴⁵ RA, ERA.1585.2.792, l. 2–4, 14.

⁴⁶ RA, ERA.957.8.741, l. 7.

⁴⁷ C. Wrembeck. Jesuiidid Eestis 1923–1961, lk. 39; 1920. aastate majanduskriisi ajal oli Brasiilia Eestist väljarändajate eelistatuim asukohamaa: M. Merivoo-Parro, S. Jürisson. Eestlased Ameerikates. Salmistu: Eesti Diasporaa Akadeemia, 2018, lk. 9.

⁴⁸ Vt. nt. RA, ERA.14.2.642, l. 10–14, 22.

⁴⁹ Vt. lähemalt: L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942, lk. 39–43.

⁵⁰ L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942, lk. 67–68; Postimees, nr. 349, 28.12.1936, lk. 3; Päewaleht, nr. 350, 28.12.1936, lk. 1.

hakata nende poolehoiu võitmiseks rakendama uuendatud idariitust.⁵¹ 1930. aastal allutas paavst kõik, nii ladina kui ka idariitust järgivad katoliku kirikud neil aladel d'Herbigny juhitud Vene komisjonile. Eestis tööd alustanud Profitlich lähtus d'Herbigny seisukohtadest ja aitas kaasa idariituse koguduste loomisele, arvestades kohalikke olusid. Riigis valdav luterlus selliste koguduste asutamisele takistuseks ei olnud, sest erinevalt nt. katoliiklikust Poolast ei tajutud neis konkurenti ladina katoliiklusele. Eesti valitsuse hoiak oli pigem soosiv, sest nägi siin võimalust õigeusklike sidumiseks lääne kultuuriga.⁵² Uniaadikiriku ideed ei pidanud ei riigivanem ega ka välisministeerium teostatavaks, kuid otsustasid lubada jesuiitidel oma misjonitööga tegeleda.⁵³

Esimene idariitust järgiv preester Eestis oli 1932. aastal Narvas isa Vassili nime all tööd alustanud prantslasest jesuiidipreester Charles Bourgeois.⁵⁴ Tema veendumus katoliku ja Vene Õigeusu Kiriku taasühendamise võimalikkusest oli küpsenud Pariisis, kus ta nagu d'Herbignygi lävis vene emigrantidega. Kommunism kui oht kogu kristlikule kirikule oli ajendiks Pariisi õigeusklike intellektuaalide ja katoliiklike teoloogide dialoogile.⁵⁵ Sellel pinnal tärganud oikumeenilised ideed innustasid Bourgeois'd siduma end idariituse järgijatega. Esimese idariituse missa pühitses ta juba 1924. aastal Roomas.⁵⁶

1934. aastal võttis Narva koguduse üle kaputsiinipreester Methodius Houtkamp ja isa Vassili siirdus Esnasse. Methodius Houtkamp õppis kiiresti ära vene keele ning suutis koos talle appi saadetud Hollandist pärit Zacharias Antonissega luua Narvas konvertiitidest koosneva orientalse koguduse. Palju energiat pühendasid nad ka venekeelse katoliikliku kirjanuduse üllitamisele. Esnas omandas katoliku kirik maatüki, kus Bourgeois seadis sisse kabeli, milles pidas eestikeelseid, kuid ida liturgiat järgivaid teenistusi. Tema tegevus ei piirdunud usuharidusliku valgustustööga. Esna kogudusest kujunes rahvahariduskeskus, kus vaimulikud õpetasid kohalikele inglise keelt, toimusid laulmis- ja võimlemistunnid. Põhihariduselt keemikuna andis Bourgeois huvilistele keemiaturund.⁵⁷

1930. aastate algul kaotas d'Herbigny poliitilistel põhjustel oma positsiooni Vatikanis ja Pius XI loobus uniaadikiriku ideest.⁵⁸ Õigeusklike konverteerimisplaanist, eriti Narvas ja Peteris, seevastu ei loobunud, selleks püüti leida ungarlastest vaimulikke, sest eeldati, et Eestis eelistatakse neid venelastele ja sakslastele.⁵⁹ Teatavast edust õigeusklike konverteerimisel kõnelevad õigeusu kiriku sinodile saadetud ärevad ettekanded. Nii kurdab üks koguduseliige, et tema vend oleks eriti ajakirja Kiriku Elu ja teiste katoliiklike raamatute mõjul peaaegu katoliku usku pöördunud.⁶⁰

Veel 1938. aasta jüripäeval on sinod saanud anonüümselt autorilt põhjaliku ülevaate „Jesuiitide ordu sihtmotiividest Eestis“. Autor väidab, et ordu eesmärgiks on „Vene ruumi psüühiline ülevõtmine“, millega luuakse alus Vene alade moraalseks, poliitiliseks ja majanduslikuks mõjutamiseks. Jesuiitide ordul olevat see siht alati olnud, sajandite jooksul on muutunud vaid selle saavutamise meetodid. Viimase kahekümne aasta taktika seisnenud nn. Pauluse kiriku fiktsiooni loomises. Pauluse kiriku liikmed olevat õigeusklikud, kes aga pihivad katoliku preestrite juures. Nii loovad jesuiidid ettekujutuse „Peetruse ja Pauluse kirikutest“

⁵¹ D. J. Dunn. *The Catholic Church and Soviet Russia, 1917–1939*, lk. 65.

⁵² L. Tretjakewitsch. *Bishop Michel d'Herbigny SJ and Russia*, lk. 270–271.

⁵³ RA, ERA.1585.2.792, l. 6–6p, 10–10p.

⁵⁴ L. Klinke. *Erzbischof Eduard Profitlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942*, lk. 37–38. Vt. ka C. Bourgeois. *Ma rencontre avec la Russie: Narva–Esnā–Tartu–Moscou, 1932–1946*. Buenos Aires, 1953.

⁵⁵ D. J. Dunn. *The Catholic Church and Soviet Russia, 1917–1939*, lk. 64.

⁵⁶ L. Tretjakewitsch. *Bishop Michel d'Herbigny SJ and Russia*, lk. 200–201.

⁵⁷ C. Wrembeck. *Jesuiidid Eestis 1923–1961*, lk. 66, 82, 113.

⁵⁸ L. Tretjakewitsch. *Bishop Michel d'Herbigny SJ and Russia*, lk. 273–282; H. Stehle. *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*, lk. 204–205.

⁵⁹ RA, ERA.1585.2.792, l. 56–56p.

⁶⁰ RA, EAA.5271.1.474. Vladimir Suberti kiri Kergu koguduse preestri isa W. Talomehele, 19.02.1934.

kui ühe kiriku paralleelsetest ja võrdsetest harudest. Sellega valmistavat välismaal tegutsevaid jesuiidid ette vaimulikke Venesse tungimiseks. Eestis väljenduvat see „koguduste loomises, kirikute ja kabelite ehitamises, kolleegiumide ja psüühiliste ringide loomises“. Poliitilise mõju saavutamine vabariigis nende jaoks tähtsust ei omavat.⁶¹ Vatikani plaanide suhtes oli hoiatus juba aegunud, kuid ärgitab küsima: milline oli Eesti valitsuse seisukoht selles küsimuses ning kuidas suhtus katoliku kiriku pea teistesse konfessioonidesse?

Katoliku kiriku lähenemine apostellikule õigeusu kirikule tuli diplomaatilises kirjavehetuses kõne alla juba 1931. aasta kevadel, vaid lühikest aega pärast Profittlichi tegevuse algust Eestis. Oskar Kallas, sel ajal Eesti saadik Londonis, kirjutab, et apostellik õigeusu kirik on otsinud kontakte nii katoliku kui ka anglikaani kirikuga. Kallas ise eelistanuks sidemete sõlmimist anglikaani kirikuga, mis olevat eestlaste põhjamaisele loomusele ladina kirikust lähedasem. Ta oli ka valmis sel teemal kohtuma eraviisiliselt Canterbury peapiiskopiga, juhul kui see on sobiv luterlasest riigiametnikule.⁶² Inglismaa anglikaani kirikuga püüdis suhteid luua ka luterliku kiriku piiskop Hugo Bernhard Rahamägi, mille tulemusena jõuti 1938. aasta jaanipäeval Eesti, Läti ja Inglismaa kirikute vahel sõlmitud ühisdokumendini.⁶³ Katoliku kiriku tegevusse suhtus EELK konsistoorium neutraalselt, vajaduse korral lubati preestritel koguni oma kirikuis teenistusi pidada.⁶⁴

Kristlike kirikute konsolideerumist 1930. aastail mõjutas ühelt poolt Nõukogude Liidu agressiivne usuvaenulikkus, teiselt poolt aga Saksamaal süvenevad antikristlikud meeleolud.⁶⁵ Konfessioonide unioonipüüdlusi on Eduard Profittlich käsitlenud mitmes Kiriku Elus ilmunud artiklis. Nagu teiste teemade puhul, avab ta sellegi nähtuse ajaloolise tausta ning avaldab oma seisukohti päevakajalistes küsimustes. Tema väitel oli keskne koht kirikute ühinemiskiikumises anglikaani kirikul. Põhjused, miks seda liikumist edu ei krooninud, olid iga konfessiooni puhul erinevad. Luterlike kirikute liitumist sellega takistas liigne rahvuse ja keele kesksus, katoliku ja anglikaani kiriku vahel seisis ületamatu dogmaatiline barjäär.⁶⁶

Profittlich õigeusu ja katoliku kiriku vahel nii ranget dogmaatilist barjääri ei näinud. Tema artikkel Vene õigeusu ja katoliku kiriku suhetest on vastuseks katoliku kiriku mõju eest hoiatavatele kirjutistele venekeelsetes väljaannetes, mille sõnum koondub lausesse „Sellise ajalooliselt koormatud asutusega ei taha ometi keegi viisakas venelane osasaamist otsida“. Profittlich heidab neile kirjatöödele ette ühelt poolt tendentslikku ajalookirjutust, teiselt poolt mõistmatust, et ristiusk on rahvusteülene. Ta ei eita, et ka katoliku kirik on Vene õigeusu kiriku suhtes vigu teinud ja valesid meetodeid kasutanud, kuid eesmärk on õige – Ida ja Lääne kirik peavad lähenema.⁶⁷

Uniaadikiriku idee tutvustamiseks hakkas katoliku kirik 1935. aastast välja andma ajakirja Ühine Kirik. Üheks selle väljaande rahastajaks oli Johannes Chrisostomuse Ühing, keda d'Herbigny oli suutnud veenda Eesti rekatoliseerimise võimalikkuses.⁶⁸ Esimestel aastatel kuus, hiljem neli korda aastas ilmuvas ajakirjas avaldatud artiklid keskendusid eeskätt kristluse ajaloo tõlgendamise küsimustele eesmärgiga selgitada ja ületada kahe konfessiooni vahel juurdunud arusaamatusi. Ajakirja väljaandmise eest vastutajaks, ühtaegu ka kõige viljakamaks autoriks oli Charles Bourgeois ehk isa Vassili. Eduard Profittlichilt ilmus ajakirjas

⁶¹ RA, EAA.1655.3.404, l. 1–2.

⁶² RA, EAA.1655.3.348, l. 1–2.

⁶³ R. Saard. Ristitud eestlane. Tallinn: Argo, 2018, lk. 336.

⁶⁴ RA, EAA.1278.1.203. Väljavõte E.E.L.K. Konsistooriumi protokollist, 16.08.1939.

⁶⁵ D. J. Dunn. The Catholic Church and Soviet Russia, 1917–1939, lk.112.

⁶⁶ E. Profittlich. Unioonipüüded meie päevil. – Kiriku Elu 1933, nr. 3, lk. 22–23; nr. 4, lk. 29–30; nr. 5, lk. 45–46.

⁶⁷ E. Profittlich. Katoliku kirik ja Vene Õigeusu kirik. Mõtteid oleviku probleemidest. – Kiriku Elu 1933, nr. 6, lk. 46–48.

⁶⁸ L. Tretjakewitsch. Bishop Michel d'Herbigny SJ and Russia, lk. 270.

kaks pikemat kirjutist Johannes Kuldsuust⁶⁹ ning poleemikat luterlike ja õigeusklike autorite päevakajaliste kirjutistega.⁷⁰

Tema üheks viimaseks selles ajakirjas ilmunud kirjatöök on „Kristlik solidaarsus“. Rõõmustava tendentsina tõde Profittlich, et kaasaja poliitilised sündmused on kaasa toonud kõigi kristlaste, ka protestantide ja katoliiklaste lähenemise. Nii avaldub kristluse sügavaim mõte kõigis konfessioonides.⁷¹

Eesti katoliku kirik Teise maailmasõja eel

Värskelt pühitsetud katoliku kiriku piiskopi ees seisis hulk taktitunnet ja diplomaatilist osavust nõudvaid ülesandeid. 1934. aasta jõululaupäeval oli riigivanem kinnitanud järgmisel aastal kehtima hakkava „Kirikute ja usuühingute seaduse“, mis tugevdas nii luterliku kui ka apostelliku õigeusu kiriku positsiooni ühiskonnas. Rooma katoliku kiriku tegevuse aluseks oli selle kohaselt Eesti valitsuse ja Püha Tooli vahel sõlmitud kokkulepe. Muu hulgas sätestas seadus nõudmise, et Eestis tegutsevad vaimulikud peavad olema hääleõiguslikud Eesti Vabariigi kodanikud.⁷²

Konkordaadi ehk siis kokkuleppe sõlmimine Eesti valitsuse ja Püha Tooli vahel takerdus usuühingutele seaduses fikseeritud nõudmiste taha. Vatikanile polnud vastuvõetav kiriku sisenemise vabaduse piiramine, kirikliku laulatuse mittetunnustamine ning erakoolide allutamine riiklikule kontrollile. Ka polnud kirikus ristitud katoliiklasel enam põhimõtteliselt võimalik kirikust lahkuda, kuigi Eesti usuühingute seadus seda võimaldas. 1938. aasta juunis lõpetati Püha Tooli ettepanekul läbirääkimised konkordaadi sõlmimise üle ning keskenduti kokkulepete saavutamisele konkreetsetes küsimustes. Kokku leppida õnnestus vaid välismaalastest vaimulikele töölubade andmise kohta siseministeeriumi nõusolekul. Valitsus lubas Eestis töötada kümne aasta vältel viieteistkümmel katoliku preestril, kuid mitte sakslastel. Juba siin töötavad sakslastest preestrid tuli maalt välja saata ning asendada teistega.⁷³

Maalt lahkuda otsustasid ka Lõuna-Eestis seni tegutsenud kaputsiinid. Selle üheks põhjuseks oli Eestis töötavatele preestritele kehtestatud kodakondsuse nõue. Kodakondsuse taotlemine riigis, kus kavatsetakse viibida vaid mõne aasta, oli nende arvates mõttetu. Samuti ei näinud nad Eesti muutunud sisepoliitilises olukorras perspektiivi edasiseks tegutsemiseks. 25. oktoobril 1938 külastas kaputsiinide ordu peavisitaator Tallinna, et informeerida piiskoppi ordu tegevuse lõpetamisest Eestis. Samal ajal ei saanud Saksamaa orduprovintsi kuuluvad Eesti jesuiidid enam arvestada ka ordu juhtkonna toetusega, kuna katoliku kiriku olukord Saksamaal muutus ebakindlamaks iga päevaga. Profittlichil õnnestus ordudevaheline konflikt lahendada Tartus 1938. aasta novembris peetud Eestis tegutsevate preestrite konverentsil. Seni jesuiitide juhitud Pärnu kogudus anti üle kaputsiin Robert Lenzbauerile. Paindliku ja osava läbirääkijana suutis piiskop veenda Eestisse jääma ka kaputsiin Berard Huberi.⁷⁴

Samasugust diplomaatiat nõudis temalt uute preestrite leidmine lahkuma sunnitud sakslaste asemel ning neile tähtajaliste töölubade taotlemine. Mitu aastat Eestis viibinud ja perfektselt eesti keelt valdavale saksa kodakondsusega poolakale Günther Stipale tööloa saamise

⁶⁹ E. Profittlich. Püha Johannes Kuldsuu kirjutab Rooma. – Ühine Kirik 1935, nr. 2, lk. 6–7; E. Profittlich. Johannes Kuldsuu liturgina. – Ühine Kirik 1935, nr. 2, lk. 8–9.

⁷⁰ Vt. nt. E. Profittlich. „Tseesaropapism ja kirikulõhe“. Vastus härra ülempreester Koklale. – Ühine Kirik 1935, nr. 4, lk. 27.

⁷¹ E. Profittlich. Kristlik solidaarsus. – Ühine Kirik 1937, nr. 4, lk. 49–51.

⁷² Riigi Teataja 1934, 21.12.1934, nr. 107, art. 840; Seaduse ja selle toimimise kohta vt. lähemalt: P. Rohtmets. Riik ja usulised ühendused. Tallinn: Siseministeerium, 2018, lk. 121–147.

⁷³ L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942, lk. 55–64; P. Rohtmets. Riik ja usulised ühendused, lk. 151–156; Vt. ka: RA, ERA.1.17929 Katoliku preestrite töötamise asjus Eestis. Välisministeeriumi Adminitratiivosakond 11. märtsil 1938.

⁷⁴ L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942, lk. 69–79.

taga on näiteks piiskopi viis kuud väldanud kirjavahetus siseministeeriumiga.⁷⁵

1938. aastal töötas Eestis 11 välisriigi kodakondsusega katoliku preestrit, neist kaks Saksa, neli Poola, üks Leedu, üks Prantsuse, üks Hollandi, üks endine Austria ning üks Rootsi koda-
nik.⁷⁶ Rootslasest preester Wilhelm Strang pidi pooleteise aasta pärast Eestist lahkuma, sest
ei suutnud selle ajaga eesti keelt ära õppida.⁷⁷

Profittlich ise oli eesti keele kiiresti ära õppinud ja saanud 1935. aastal, aasta enne
piiskopiks pühitsemist Eesti kodakondsuse.⁷⁸ Eesti ühiskonnas olevat temasse suhtud kui
„veidi poolakasse ja veidi sakslasesse, eelkõige aga kui eestlasesse ja katoliiklasesse“.⁷⁹ Mit-
mes oma kirjatöös väidab Profittlich, et kristlus on rahvusteulene. Kristlane peab aga kuule-
tuma riigile, sest nagu on öelnud apostel Paulus, pole olemas võimu, mis ei põlvne Jumalalt.
Kuid Paulus – nii mõistab seda Profittlich – räägib ametivoli jumalikust seadusest, mitte
ametivoli kandjast. Ühelt poolt annab selline kristlik arusaam ilmalikule võimule väärkuse,
teiselt poolt seab aga sellele ka piirid. „Iialgi ei ole Jumal andnud voli eksida tema seaduste
vastu, ette kirjutada ebaõiglast, kurja. Kus ta seda teeks, sääli lõppeks ristiusulisele kohustus
sõna kuulda. Kristlik arusaamine kaitseb seega nii riiki kui selle alamaid. Kristlane peab
kuuletuma mitte hirmu, vaid südametunnistuse pärast,“ kirjutab Profittlich 1936. aastal.⁸⁰ See
polnud teoreetiline arutus, vaid Profittlichi reageering kaasaja poliitlistele sündmustele. Ja
õige pea ka tema enda valikute küsimus.

Tagasivaates tuleb hinnata piiskop Profittlichi tööd Eesti katoliku kiriku ülesehitamisel
põhjapanevaks ja seda hoolimata kõigist eelmainitud raskustest. Ise ta seda nii ei tajunud.
Valitsusele sobivate vaimulike leidmine ning suhete korraldamine kaputsiinidega oli muutun-
nud koormaks, mida ta oli valmis kandma, kuid vaid senikaua, kuni see on hädavajalik. 1939.
aasta 16. septembril on ta palunud ordukindral Ledóchowskilt enda vabastamist piiskopi
kohustustest.⁸¹ Mõistagi ei teadnud Profittlich tol hetkel Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel
23. augustil sõlmitud leppe salaprotokollidest, mis Eesti Venemaa mõjusfääri jätsid. Poliitilist
tagapõhja sellel palvel ei olnud, kuid võimalik, et seda ei rahuldatud just poliitilistel põhjustel.

28. septembril, päeval, mil allkirjastati baaside leping Eesti ja Nõukogude Liidu vahel,
leppisid Saksamaa ja Nõukogude Liit põhimõtteliselt kokku sakslaste ümberasumises Nõu-
kogude mõjusfääri jäävatelt aladelt. Avalikkust teavitati sellest alles 6. oktoobril ning 9.
oktoobril algasid läbirääkimised ümberasumisprotokolli sõlmimiseks Eesti ja Saksamaa vahel.
16. oktoobril jõustunud lepingu kohaselt võisid Eestist lahkuda kõik saksa rahvusest isikud.
Viimane laev Eestist ümberasujatega lahkus alles 18. mail 1940.⁸² Piiskop Profittlichile jättis
leping seega piisava aja olukorra hindamiseks ning õige otsuse langetamiseks.

Paraku leidis Püha Tool, et kujunenud olukorras ei tohi katoliku vaimulikud hüljata oma
kogudusi. Nuntsius Arata kutsus 7. novembril Tartus kokku Eestis tegutsevad katoliku vai-
mulikud, kes kõik lubasid oma kohale jääda. Profittlich oli küll juba siis veendunud, et pärast
sakslaste lahkumist ootab teda ees Siber või vangla, kuid kaputsiinid seda ei uskunud.⁸³

1940. aasta mai algul kohtus Profittlich Roomas paavst Pius XII-ga, kes palus teda jääda
Eestisse nii kauaks kui võimalik.⁸⁴ Vähem kui pooleteise kuu pärast oli Eesti – nagu ka
Leedu ja Läti – okupeeritud, kuid Vatikanil ei pruukinud olla toiminust adekvaatset ülevaa-

⁷⁵ RA, ERA.14.2.642, l. 10–15.

⁷⁶ RA, ERA.1.1.7929, l. 6

⁷⁷ RA, ERA.14.2. 1273, Eduard Profittlich Siseministeeriumile 15.05.1940.

⁷⁸ R. Saard. Ristitud eestlane, lk. 327.

⁷⁹ L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942, lk. 42.

⁸⁰ Eduard Profittlich. Kristlane ja riik.– Kiriku Elu 1936, nr. 6, lk. 41–42.

⁸¹ L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942, lk. 78–79.

⁸² O. Liivik, T. Tark. Baltisakslased ja ümberasumine Saksamaale. – Viimane peatükk. Baltisakslaste lahkumine
Eestist. Tallinn: Argo, 2019, lk. 15–16.

⁸³ L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942, lk. 86–87.

⁸⁴ *Ibid.*, lk.87.

det. Nii on Kaunases resideeruv nuntsius Luigi Centoz kirjeldanud 4. augustil, päev pärast Leedu inkorporeerimist Nõukogude Liitu, samal päeval ja samas paigas toimunud pidulikku kirikupüha protsessiooni ja punalippe ning Stalini pilte kandvat rongkäiku. Mingeid kontakte Püha Tool Nõukogude võimuga aga luua ei kavatsenud ning 13. augustil kohustas ta oma diplomaatilisi esindajaid lahkuma kahe nädala jooksul Balti riikidest.⁸⁵

27. augustil pakkis nuntsius Arata Eesti ja Läti lipu kohvrise ning lahkus Rooma. Katoliku kirikule kuuluvate hoonete riigistamisest Eestis, piirangutest jumalateenistuste läbiviimisel ning võimude usuvaenulikkusest informeeris Profittlich Vatikani 25. oktoobril. Sel põhjusel olid pidanud Eestist juba lahkuma jesuiidipreestrid Josef Kartte, Günther Stipa ja Henry Milner, samuti Narvas teeninud kaputsiin Methodius Houtkamp. Kujunenud olukorras tundus võimatusena ka töö jätkamine teistel katoliku vaimulikel, kaasa arvatud piiskopil endal.⁸⁶ Saksa saatkond oli soovitanud tungivalt nii Profittlichil kui ka teistel sakslastest preestritel naasta Saksamaale, sest nende väljasaatmine Siberisse olevat olnud sama hästi kui kindel. Vastuseks kirjale saatis riigisekretär kardinal Maglione piiskopile telegrammi, milles jättis talle täieliku otsustusvabaduse. Profittlich pidas õigeks Eestist lahkumist, kuid ootas oma otsusele paavsti heakskiitu. Nii kõnealune kui ka piiskopi järgnevalt Rooma saadetud kiri jäid kauaks vastuseta. Pikisilmi oodatud teade Roomast saabus alles veebruari algul. Paavst kirjutas, et piiskopil on vabadus toimida enda heaksarvamise järgi, kuid eelkõige peab ta arvestama temale usaldatud hingede heaolu. Profittlich luges siit välja soovitusel jääda Eestisse.⁸⁷

Paavsti soovitusel oli teatav põhjendus. 1941. aasta 11. jaanuaril kohtus Nõukogude Liidu saadik Saksamaal Vladimir Dekanozov saatkonna initsiatiivil nuntsiusega Berliinis. Nuntsiuse küsimusele katoliiklaste olukorra kohta Eestis, Lätis ja Leedus vastas saadik „üllatava siirusega“, et nende olukord ei muutu, lisades, et neil on parem jääda sinna, kus nad on, vältimaks sõja hammasrataste vahele jäämist.⁸⁸

Teekond, mis algab Ketsemani aiast

Tallinna Peeter-Pauli koguduse arhiivis säilitatakse Eduard Profittlichi kirjade kooptiaid kodustele. Need kirjad kõnelevad päris palju tema murest ja hoolest sugulaste pärast ning äärmiselt vähe temast endast ja üldse mitte tema hingelistest läbielamistest, välja arvatud viimane, juba korduvalt ka eestikeelses tõlkes publitseeritud kiri oma Saksamaal elavatele lähedastele. See on jumalagajätukiri, milles ta põhjendab oma otsust jääda Eestisse. Põhjus on lihtne – hea karjane ei hülga oma karja: „Jumala tahe on, et ma praegu siia jään – ning selle üle olen ma rõõmus ja astun tulevikule vastu suure lootusega. Ja nii on kõik hästi! Ning minu elu ja – kui see nii peab olema – minu surm saab olema elu ja surm Kristuse eest.“⁸⁹

Nagu nägime, ei olnud selle otsuseni jõudmine kaugeltki lihtne. Profittlich oli väga hästi kursis vaimulike represseerimisega Venemaal ja tal polnud illusioone oma tuleviku suhtes. Ratsionaalse inimesena teadis ta, et Nõukogude Eestist lahkumine oluks igati mõistlik. Ta ise aitas kaasa võimalikult paljude vaimulike lahkumisele. Lahkusid peaaegu kõik, ka kaputsiinid. Veel 1940. aasta mais julgustas ordu kindral Donatus da Welle neid vapralt oma saatust taluma, sest miski, mida Jumala heaks tehakse, ei ole asjata. Sellegipoolest leidis neist igäüks põhjuse Eestist lahkumiseks. Kohale jäid vaid Thaddäus Kraus ning jesuiidipreestrid Werling ja Bourgeois, samuti kolm Pühima Neitsi Maarja õdede kongregatsiooni nunna.⁹⁰

⁸⁵ H. Stehle. Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975, lk. 223–224.

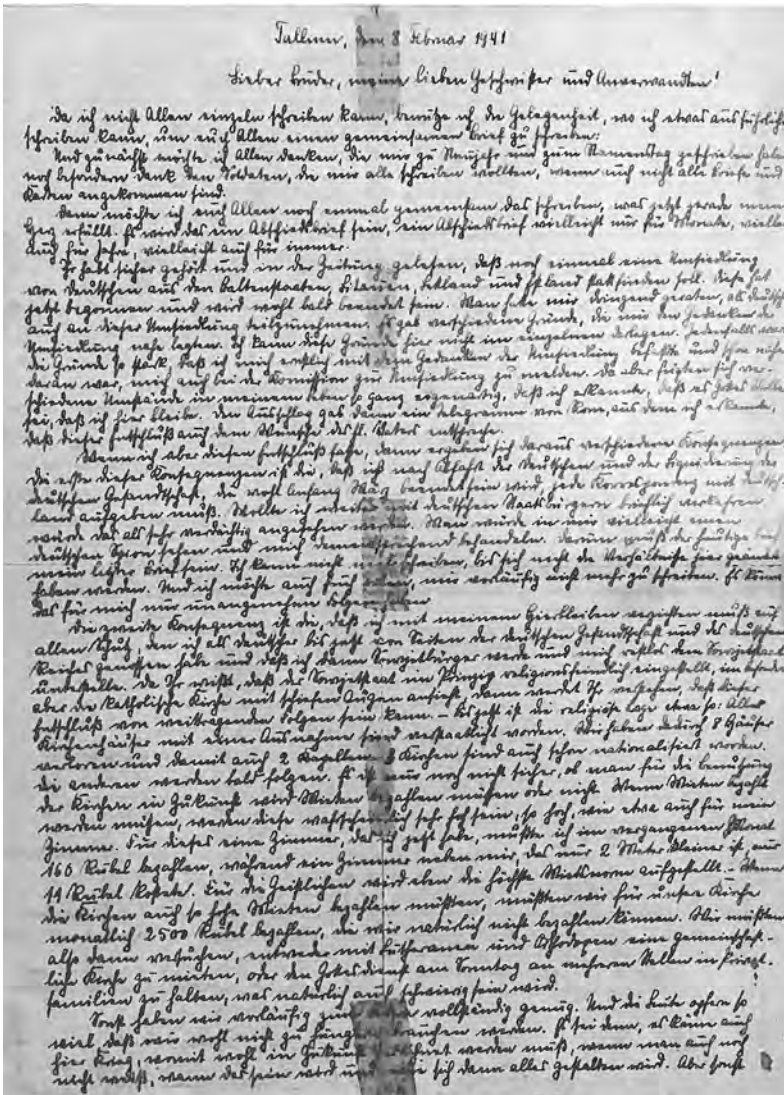
⁸⁶ L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942, lk. 90–91.

⁸⁷ C. Wrembeck. Jesuiidid Eestis 1923–1961, lk. 122–127.

⁸⁸ H. Stehle. Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975, lk. 226–227.

⁸⁹ C. Wrembeck. Jesuiidid Eestis 1923–1961, lk. 138.

⁹⁰ L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942, lk. 100–102; C. Wrembeck. Jesuiidid Eestis 1923–1961, lk. 119.

Üks ölekõrs piiskopil siiski veel oli. Preester Werling pakkus talle pelgupaika ühes taluperes ja Profittlich nõustus selle ka vastu võtma. Enne veel tahtis ta siiski pühitseda kirikus 29. juunil oma koguduse pühakute Peetruse ja Pauluse päeva missa. Ööl vastu 27. juunit ta arreteeriti. Juhus see olla ei saanud, keegi pidi NKVD-d tema plaanist informeerima. Järgnes 2000 kilomeetri pikkune reis Kirovi vanglasse ja öised ülekuulamisid. Profittlich on vastanud provokatiivsetele küsimustele kannatlikult ja heatahtlikult, justkui räägiks inimestega, mitte halastuseta masinavärgiga. Millist alandust ja füüsilisi piinu see masinavärk piiskopile põhjustas, ülekuulamisprotokollides ei kajastu, kuid NKVD üldist praktikat arvestades ei puudunud needki tema kannatuste karikas. 21. novembril 1941 mõisteti Eduard Profittlich fabritseeritud süüdistuste alusel surma, kuid hukata teda ei jõutud. Noorena Venemaa näljahädalisi aidata soovinud jesuiit suri nälja ja külma tõttu Venemaa vangla ebainimlikes tingimustes 22. veebruaril 1942.⁹¹

⁹¹ RA, ERA.1.1.11503; L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942, lk. 106–122; J. Valge. Hirm oma tumeda mina ees. – Postimees AK. Kultuur. 21.04.2012, lk. 2–3.

Kokkuvõtte asemel: jesuiitide pärand

Tartu Ülikooli peahoone seinal, otse maja vundamendi kohal, paiknes aastaid tahvel, millelt võis lugeda, et samas kohas asus kunagi jesuiitide kolleegium. Selle kolleegiumi, samuti jesuiitide tegevuse kohta Lõuna-Eestis aastail 1583–1625 ilmus juba okupatsiooniajal mitu asjatundlikku artiklit ja põhjalik monograafia.⁹² Jesuiitide mõjust eesti kultuuris ei olnud võimalik mööda vaadata ka usuaenulikus Nõukogude Eestis.

Kuid jesuiidid polnud pelgalt lehekülg eesti kultuuriloos. 1930. aastail üles ehitatud Eesti Katoliku Kirik elas üle sõja ja registreeriti ametlikult 1947. aastal. Henri Werling küüditati 1945. aastal Permi oblastisse ning Charles Bourgeois saadeti 1946. aastal Eestist välja. Tartu koguduse preestrina hoidis habrast sidet sõjaeelse katoliku kirikuga Thaddäus Kraus kuni 1964. aastani. Werling naasis Eestisse 1954. aastal ja jätkas halvenevast tervisest hoolimata oma tööd koos teise jesuiidivenna Casimir Kantskiga kuni oma surmani 1961. aastal.⁹³

Võimuorganitele esitatud koguduse tuumikliikmete nimekirjades domineerisid algul poola ja leedu nimed.⁹⁴ Üllatavalt on aga 1970. aastate algul saavutanud koguduses ülekaalu sakslased: 1971. aastal olid Tartu koguduses 500 liikmest 300 saksa rahvusest.⁹⁵ Tallinna koguduses oli 1973. aastal 1500 liiget, neist veidi alla poole sakslased. Seejärel hakkas aga sakslaste osakaal kahanema. Järgmisel aastal oli sakslasi juba vähem ja 1976. aastal oli sakslasi vaid 5% koguduse liikmetest.⁹⁶ Kes olid need sakslased ja kuhu nad kadusid? Kuidas sattusid katoliiklastest sakslased okupeeritud Eestisse?

Tõenäoliselt olid need volgasakslased, kelle esivanemad olid jesuiitide mõjul katoliikluse omaks võtnud juba 18. sajandil. 1941. aasta sügisel küüditati volgasakslased Siberisse ja Kasahstani. Alles 1964. aasta 29. augusti määrusega lubati neil naasta koju.⁹⁷ Paljud tulid aga Eestisse teadmises, et Eesti sarnaneb nende esivanemate kodumaaga. Hiljem sai Eestist neile vahepeatus Saksamaale rändamiseks.⁹⁸ Kuid see on omaette teema.

Sakslaste lahkumisega Eesti katoliku kiriku liikmete arv ei vähenenud. 1975. aastast alates hakkas kirikuga liituma eesti haritlastest konvertiite.⁹⁹ Järgnevatel aastatel liikmete arv kasvas ja Eesti iseseisvudes saavutas katoliku kirik sõjaeelse ajaga võrreldava positsiooni ühiskonnas. Jesuiitide idamissiooni eesmärk ei olnud Eesti katoliku kiriku rajamine, kuid suuresti tänu sellele, et 1922. aastal liitus misjoniga Eduard Profittlich, peab paar tuhat eestlast end täna katoliiklaseks.

⁹² Vt. nt. J. Kivimäe. Vastureformatsiooni algus Liivimaal ja Tartu jesuiitide kolleegiumi rajamine. – Tartu Riiklik Ülikool. Ajalooalaseid töid V. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1974, lk. 28–56; E. Tarvel. *Estonica*’t Poola arhiivides ja raamatukogudes. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria 21, Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1972, lk. 152–161; V. Helk. Die Jesuiten in Dorpat (1583–1625): Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa. Odense: Odense University Press, 1977; Jesuiidid Tartus 1583–1625. Vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas. Tlk. K. Piirimäe. Tartu: Ilmamaa, 2003.

⁹³ T. Abiline. Rooma-katoliiklus – Eesti kiriku- ja religioonilugu, lk. 280.

⁹⁴ RA, ERA.R-1989.3.568, l. 4, 18.

⁹⁵ RA, ERA.R-1989.3.569, l. 45.

⁹⁶ RA, ERA.R-1989.3.568, l. 52, 55, 60, 67.

⁹⁷ „Fortjagen muss man sie“. Zeitzeugen und Forscher berichten über die Tragödie der Russlanddeutschen. Moskva: IVDK-Medien, 2011, lk. 310–311.

⁹⁸ Nende andmete eest tänan Eestimaa Sakslaste Seltsi esinaist proua Erika Weberit. Tema teada kutsus volgasakslasi Eestisse toonane Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimees Aleksei Müürisep oma Kasahhi visiidil. Erika Weberi kiri autorile, 13.08.2020.

⁹⁹ T. Abiline. Rooma-katoliiklus – Eesti kiriku- ja religioonilugu, lk. 282.